

OSMANLI DEVLETİ'NİN BALKANLARDA BİRLİKTE YAŞAMA KÜLTÜRÜNÜ GELİŞTİRMEK İÇİN UYGULADIĞI POLİTİKALARA ÖRNEKLER

EXAMPLES OF THE OTTOMAN STATE'S, WHICH APPLIED FOR DEVELOP TO CO-EXISTENCE POLICY IN THE BALKANS

Yrd. Doç. Dr. Tunca ÖZGİŞİ

Yalova Üniversitesi Hukuk Fakültesi İnsan Hakları ABD

Özet

Balkanlar, asırlar boyu birçok farklı ırka, medeniyete ve dine mensup milletlerin kesişme noktası olmuştur. Türk tarihinde Balkanlar önemli bir yere sahiptir. Bin yılı aşkın bir dönemde Balkanlarda yaşayan insanlar ile Türkler arasında ciddi bir etkileşim süreci yaşanmıştır. Balkan coğrafyasındaki zenginlik, Türk kültürünün ince motifleriyle birleşerek güçlü bir bağın tesis edilmesine ortam hazırlamıştır. Din, dil ve millet ayrımı olmadan yüzyıllar boyunca birlikte yaşama sanatını en iyi şekilde icra eden bu toplumlar, günümüz dünyasının özlemini derinden hissettiği bir barış ve hoşgörü ikliminde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bundan da klasik Türk sanatının en göze çarpan ürünlerinden "Ebru Sanatı"nda olduğu gibi, birbirine geçmiş, birbirlerinin rengini almış, yeni bir renk ve ahenk oluşturmuş bir tablo ortaya çıkmıştır. Balkanlar'da beş asrı aşkın bir süre hüküm süren Osmanlı Devleti, Balkan halklarını dini kolektif kimlikler içinde bir arada tutabilmiştir. Çağdaş Balkanlar'da da hala Osmanlı mirası olarak değerlendirebileceğimiz müslüman halkların yanı sıra Türk toplulukları da yaşamaktadır. Bu çalışmada da geçmişten günümüze Balkan coğrafyasında farklı unsurların birlikte yaşamasını sağlayan ortamın nasıl oluştuğu, nasıl sürdürüldüğü, tarihi belgeler ışığında ele alınıp genel bir perspektif sunulacaktır. Bu belgeler, 1400'lü yıllardan başlayıp 1900'lü yıllara kadar uzanan bir dönemi kapsayacaktır. Sosyal, kültürel ve tarihi süreç göz önünde tutularak, bilindik genel bilgilerle gözden kaçan ayrıntılar birlikte sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Balkanlar, Osmanlı Devleti, Birlikte Yaşama Kültürü, Yönetim, Millet Sistemi

Abstract

Throughout centuries, the Balkans has become a cross-road of many nations belonging to various races, civilisations and religions. The Balkans have an important role in Turkish history. A significant interaction process has experienced between the people living in a period of over a thousand years in the Balkans and Turks. The wealth in the Balkan geography create an ambiance with the combination of strong motives of Turkish culture. These communities performed the best for establishing the art of living together for centuries without any distinction in terms of religion, language and nationality and sustained their presence in the climate of peace and tolerance which was needed strongly by the contemporary world. A picture has emerged and created a new

color and harmony with the interaction of these communities like the products of the classical Turkish art "Ebru". Otoman State ruling Balkans for over 5 centuries was able to hold together Balkans peoples with in the religious collective identities designed by "Otoman's "the system of Nation". In addition to Muslim Communities, Turkish Communities which have survived in contemporary Balkans can be regarded as a part of Otoman Legacy. In this study, the establishment and the maintenance of the culture of living together in the Balkans is going to be discussed in a broad perspective of historical documents. These documents cover an era starting from 1400's to 1900's and detailed information is going to be given in terms of social, cultural and historical perspective about this issue.

Key Words: Balkans, The Ottoman Empire, co-existence, government, The system of Nation

GİRİŞ

Osmanlı Devleti için Balkan coğrafyası, ürettiği politikalar ve teşkilatlanması göz önünde tutulursa, hep öncelikli olmuştur. Osmanlı Devleti'nin kuruluş döneminde Anadolu-Balkanlar omurgası üzerinde yükselen yayılma stratejisinin Anadolu ayağı Bursa'da, Balkanlar ayağı Edirne'de istikrar kazanmıştır. İstanbul'un fethi ile birlikte bir pergel gibi stratejinin odağına yerleşen İstanbul'un çok yönlü karakteri devletin stratejik yönelişini de etkilemiştir.

Bu stratejik yönelişte Balkanlar Osmanlı Devleti için çok önemli bir yerde olmuştur. Osmanlı'nın bu coğrafya için benimsediği "Rum-eli" sözcüğünün¹ sadece coğrafi bir terim olarak algılanmaması gerekmektedir. Bu, insanları olduğu gibi kabullenmiştir ve bir insan ve kültür kaynaşmasını ifade etmektedir. Balkanlar; milletlerin, dinlerin, dillerin, kültürlerin ve milli coğrafyaların veya vatanların iç içe geçtiği, birbirine karıştığı bir coğrafyadır.

Osmanlılar, idareleri altında bulunan gayrimüslim vatandaşlarının dini hak ve hürriyetlerini koruma hususunda titizlikle hareket etmişlerdir. Bu konuda arşiv belgeleri, Şer'iyye Sicilleri, Piskopos Mukataası Kalemî Defterleri, gayrimüslim cemaatlere ait olan defterler ile her gayrimüslim topluluğa ait müstakil defterler, Osmanlı devlet ve toplumunun bu konudaki hassasiyetlerine ispat etmektedir.²

Osmanlı Devleti'nde idareciler, yetkilerini yönetim, maliye ve askerlikle sınırlandırmış; devlet yönetiminin işlevlerinden sayılan eğitim, haberleşme, sosyal güvenlik, adalet vb. diğer konular ise tebaaya bırakılmıştır. Böylece tebaanın kendi kurumlarını, dini liderlerinin otoritesi altında sürdürüp geliştirmelerine izin verilmiştir. Klasik dönemde devletin tanıdığı milletler

¹ Rumeli, Osmanlıların Balkan yarımadasına verdikleri coğrafi isimdir. Aynı zamanda bu bölgeyi içine alan Osmanlı eyaletinin adıdır. Bizanslılar kendilerine "Romaioi" ve ülkelerine "Romania" diyorlardı. Bu suretle İslâm dünyası da Bizanslıları Rum ve Doğu Roma İmparatorluğu ülkesini "Bilad al-Rum" veya "Mamlakat al-Rum" diye tanıyordu. Anadolu Türk-İslâm hâkimiyeti altına geçtikten sonra, Rum ismi vaktiyle Bizans idaresinde bulunmuş Anadolu'yu gösteren bir coğrafi isim olarak yaşamıştır; fakat Batılı seyyahlar XIII. yüzyılda Türkler idaresindeki Anadolu'ya "Turaemenie" veya "Turquie" ve Bizans İmparatorluğuna bağlı yerlere "Romanie" veya "Romania" diyorlardı. Nihayet bu tabir daha çok Ortodoks Yunan mezhebinin hakim bulunduğu Balkan yarımadasını göstermeye başladı. Osmanlı Türkleri Balkanlar İçin Rumeli adını Yunanlıların Romania'sından aldılar ve onu Anadolu'ya karşı denizin ötesinde Bizanslılardan aldıkları bölgeler için kullanmaya başladılar. Yalnız Rum adı ise, eski manasını muhafaza ederek, küçük Asya'da Selçukluların hakim oldukları yerleri gösteren coğrafi bir isim olarak kaldı. Bkz. Adnan Adıvar vd., "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, C.IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s.766.

² Daha geniş bilgi için bkz: Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler Kurtuluştan Tazminat'a Kadar Sosyal, Ekonomik ve Hukuki Durumları*, Turhan Yayınevi, Ankara, 2001; Sacit Kutlu, *Balkanlar ve Osmanlı Devleti*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

olan Rum, Ermeni ve Yahudilere, yasalara uydukları, vergilerini ödedikleri, güvenlik ve düzeni muhafaza ettikleri sürece, kendi okullarını, yetimhanelerini, hastanelerini, mahkemelerini ve diğer kurumlarını kurup yaşatma imkânı verilmiştir. Dönemindeki diğer çok uluslu devletlerle kıyaslandığında Osmanlı Devleti'nin farkı da burada yatmaktadır.³ Türkler, Balkanlarda yaşayan her milletin inanç ve geleneklerine saygı göstermişlerdir. Bununla da kalmayıp bir kısmını benimsemiş ve aynen uygulamışlardır. 1554-1562 yılları arasında Türkiye'de bulunan Avusturya elçisi Ogier Ghiselin de Busbecq böyle bir olaya tanık olmuştur:

*“Eski ve dini bir Rum âdetine göre Rum denizciler ilkbaharda sular takdis olmadan denize açılmazlardı. Türkler de Rumlara suların takdis edilip edilmediğini sorarlar ve takdis olunmamış ise denize açılmazlardı”.*⁴

Balkanlarda birlikte yaşama kültürünün inşası açısından Osmanlı Devleti hangi adımları atmıştır? Bu sorunun cevabı oldukça uzundur ama ana hatlarıyla Osmanlı Devleti'nin yönetiminde, dini, ticari, hukuki ve mimari alanlarda yaptığı icraatlar, atılımlar değerlendirildiği zaman genel tablo ortaya çıkacaktır. Bununla birlikte Osmanlı Devleti Balkanlarda hep aynı siyaseti takip etmemiştir. Tarihi seyir eşliğinde dalgalanmalar yaşanmıştır. Kimi zaman Balkan ahalisinden isyan edenler olmuş, kimi zaman despot yöneticiler halkı baskı altında tutma yönünde tutum sergilemişlerdir. Bu durumlar başka bir çalışmanın konusu olabilir. Bu makalede Osmanlı Devleti'nin pozitif yönde uyguladığı politikalara örnekler verilecektir.

1. Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda Uyguladığı Yönetim Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda uzun bir dönemde hüküm sürmesinin altında yatan sebeplerin başında *“Millet sistemi”* gelmektedir. *“Millet”* Klâsik İslâm Literatüründe şariat, din, mezhep ve bunlara bağlı topluluğu ifade etmekte olup, ırk/soy'dan ziyade din/mezhep mensubiyetini vurgulamaktadır. Bu anlamıyla *“Millet”* kavramı, ırkî ve etnik bir toplumu değil, dinî bir aidiyeti ifade etmektedir. *“Millet”* kavramının modern anlamda *“ulus”* (nation) karşılığında kullanılması ve bir anlam değişikliğine uğraması ise XIX. yüzyıl sonlarında ortaya çıkmıştır. Millet sistemi, bir bölgenin devlet sınırlarına katılmasından sonra buradaki kitap ehlinin (ehl-i zimmet, zımmi) bir ahitname, hukuk ve himaye bahşedici bir ahit ile İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilat, bir hukuki varlıktır.⁵

Osmanlı Devleti idaresinin millet sistemi çerçevesinde Balkanlarda uyguladığı dengeleri gözetken, ahenkli ve çatışmalara sebep olabilecek unsurları değil, birleştirici noktaları ön planda tutan siyaset tarzının bugün de tarihçiler ve sosyologların ilgi alanında olduğu bilinmektedir. Bu konuda bazı yerli tarihçiler çok isabetli tespitlerde bulunmuşlardır. Bunlardan biri olan Avdo Suçeska'ya göre Osmanlılar herhangi bir yerde veya bütün bir bölgede kendi düzenini kurarken o yerin veya bölgenin bütün imkânlarını, jeopolitik ve diğer özelliklerini gayet titizlikle ve ciddiyetle dikkate almış ve ona göre kendi düzeninin en uygun şeklini uygulamaya koymuşlardır.⁶

³ Stanford Shaw, *“Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu”*, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İletişim Yay., İstanbul, 1986, s. 1002-1003.

⁴ Ogier Ghislain de Busbecq, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Haz. Ayşe Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul, 1978, s.135.

⁵ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi*, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.996.

⁶ Avdo Suçeska, *“Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayırıcı Nitelikler”*, X. *Türk Tarih Kongresi*, C.IV, TTK Yay., Ankara, 1993, s.1170.

Meselâ Balkanlarda Osmanlı ilerleyişi sonucunda yeni rejimin yerleşmesinden Balkan köylüsü bir şey kaybetmemiştir. Osmanlılar Balkanlarda eski Yakındoğu devletlerinin kökleşmiş siyasetini izleyerek mahalli feodallere karşı sert, fakat köylü yığınlarına karşı koruyucu bir politika gütmüşlerdir. Büyük bir gazâ heyecanı ile yazılmış olan Âşıkpaşazâde Tarihi'nde dahi boyun eğen despotların "emn u aman" ile yerlerinde bırakıldıkları vurgulanmıştır.⁷

Öte yandan Osmanlı ordusu, çeşitli din ve kültürde insanları bir araya getiren önemli bir kültürleşme çevresi oluşturmuştur. Klasik dönemde Osmanlı ordusunda, Hıristiyan askeri gruplar (Hıristiyan tımar erleri, Voynuklar, Eflak, Martolos birlikleri) önemli bir sayıya ulaşmıştır.⁸

Ayrıca Osmanlılar üst düzey yönetim seviyelerinde Balkan kökenli kişilerden çokça istifade etmiştir. Osmanlı Devleti'nin zirve dönemi olan 1453-1623 yılları arasında göreve gelen 47 veziriazamdan sadece beş tanesi Türk, geri kalan 42 tanesi ise, devşirilip yetiştirilenlerdendir.⁹ Çocukların 7-15 yaşları arasında toplandığı ve bunların yetişince toplumun elit ve yetkili idareciler kesimi haline geldiklerini düşününce asıllarını unutmadıkları, istedikleri zaman onları bulma imkanına sahip oldukları birçok örnekle anlaşılmaktadır. Sokullu Mehmet Paşa örneği de bunu doğrulamaktadır. Zira Paşa, daha önce Ohri'deki Bulgar kilisesine bağlanan Sırp Patrikhanesini 1557 yılında İpek'te yeniden açmış ve kardeşi Makarios'u buraya patrik olarak atamıştır.¹⁰

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin temel yapı taşı olan "Nizam-ı âlem" düşüncesinin veya "Pax Ottomana"nın gerçekleşmesinin altında yatan en büyük sebep, farklı etnik ve dini grupların barış ve huzur içinde yaşamalarının sağlanmasıdır. Bunda da millet sistemi biçiminde örgütlenmenin önemli katkıları olmuştur.

2. Balkanlarda Hukuk ve Adalet Sisteminin İnşası

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan kitap ehli olarak adlandırılan zimmilerin, Müslümanlardan farklı oldukları yönleri elbette ki vardır. Ancak bu farklılık, din ayrılığından

⁷ Halil İnalçık, *Osmanlılar*, Timaş Yay., 2.Bas., İstanbul, 2010.

⁸ Age, s. 58.

⁹ Osmanlı'da fetih hareketlerinin genişlemesi dolayısıyla askere duyulan ihtiyaç ve bazı siyasî olaylar Devşirme ismiyle Rumeli tarafından ocağa çocuk toplanmasını gerekli kıldı. Özellikle Ankara savaşından sonra iç karışıklıklar ve fetihlerin durması sonucu esir elde edilememesi üzerine, daha önce Türk-İslâm devletlerinde tatbik edilmemiş olan bir usulle Hıristiyan tebaa çocuklarından sadece bir tanesinin alınması kararlaştırıldı. Bunun için bir Devşirme Kanunu çıkarıldı. Bu kanun çerçevesinde lüzum ve ihtiyaca göre üç-beş senede ve bazen daha da uzun bir müddette Hıristiyanlardan sekiz ilâ duruma göre yirmi yaş arasında sıhhatli ve kuvvetlilerinden Acemi oğlanı alınmaya başlandı. İlk önceleri Rumeli tarafında Arnavutluk, Yunanistan, Adalar ve Bulgaristan'dan daha sonra ise Sırbistan, Bosna-Hersek ve Macaristan'dan çocuk toplandı. Devşirme yapılacak bölgede, öncelikle gönüllü olarak devşirmek isteyenlerin çocukları alınırdı. Zira bu devirde yeniçeri olmak veya devlet kademelerinde önemli mevkilere gelebilmek için devşirme sistemi önemli bir fırsattı. Yeteri derecede gönüllü olmaması durumunda normal usule göre çocuk devşirilirdi. Bu durum XV. asır sonları ve XVI. asır başlarından itibaren Anadolu'ya da şamil olmuş, XVII. asırda ise bütün imparatorluğu içine almıştır. . Devşirme yapılacak yerde bütün görevliler ile o bölgenin papazları ve çocukların babaları hazır bulunur, herhangi bir suistimal olmaması için vaftiz defterlerindeki kayıtlara bakılarak karar verilirdi. Devşirme olarak alınan çocuğun köyü, kazası, sancağı, baba ve anasının isimleri, doğum tarihi, eşkali bir deftere yazılırdı. Bir aileden bir çocuk alınır, tek çocuğu olanlardan ise devşirme alınmazdı. Geniş bilgi için bkz: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1984, s.13-39.

¹⁰ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2001, s.167.

doğan bir farklılıktır, insan olarak aynı saygıyı görmüşlerdir. Mesela, Müslümanlar, İslam'da bir ibadet çeşidi olan zekatla mükellef oldukları halde, gayrimüslimler mükellef değillerdir. Gayrimüslimler "cizye vergisi" vermişlerdir. Cizye, gayrimüslimlerin emniyet içinde yaşamaları ve askerlik yapmaması karşılığında alınan bir vergidir.¹¹ Fakirler, işsizler, din adamları, yaşlılar ve hastalar bu vergiden muaftırlar.¹²

Zimmiler, aile hukuku, miras hukuku ve dinlerinin gereği olan diğer hukuki mevzularda, kendi inandıkları hukuki hükümlere tabidirler. İslam hukukuna göre zimmilerin buldukları ülkede adli otonomileri vardır. Daha çok özel hukuka giren belirli bir takım davalarını kendi ruhani liderlerinin önünde çözümlenebilecekleri gibi, kadılar huzuruna da götürülebilmişlerdir. Bir başka deyişle İslam hukuku zimmileri bu konuda serbest bırakmıştır. Osmanlı Devleti'nde de aynı esaslar geçerli olmuştur. Gayrimüslim Osmanlı tebaasının nikah, boşama, nafaka, vakıf, vasiyet gibi daha çok şahıs, aile ve miras hukukuna ilişkin davalarını ruhani meclis de denilen cemaat mahkemeleri bakıp çözmüştür.¹³

Kanuni Sultan Süleyman döneminde yaşanmıştır. Bugün Sırbistan sınırları içerisinde bulunan Semendire'de adaletsiz vergi toplandığına dair söylentiler İstanbul'a ulaştığında Sultan Süleyman derhal bir ferman yazdırarak bu duruma müdahale etmiştir. Söylentilere değinen Sultan, Semendire Beyi'ni:

"Eğer bu husûslardadır ve eğer sâyir umûrdadır gereği gibi mukayyed olup anun gibi eğer koyun hakkı ve eğer harâc cem'i için varan kullarıma âdet-i ağnâm ve cizyeyi kânûn u defter mücebince cem' etdirüp defterden ziyâde bir ferde akça aldırmaıyup eslemeyenleri yazup bildiresin"

şeklinde uyararak, haksız vergi toplayanların isimlerinin merkeze bildirilmesini emretmiştir.¹⁴

Arşivlerde gayrimüslimlerden gelen davalarda veya şikayetlerde dini taraf tutmanın ve adam kayırmanın olmadığını gösterir pek çok belge vardır. Mesela bugün Makedonya sınırları içerisinde yer alan Ohri'nin Leva Reka Nahiyesi'nde *Agomen Gresne* isimindeki bir şahıs, padişah Sultan II. Mahmut'a bir şikayet dilekçesi yazarak, uzun bir süre çayırını biçip toprak sahibine de öşrünü vererek tapusunu almaya hak kazandığı arsaya, bazı yöneticilerin el koymak istediğini beyan etmiştir. Yapılan tahkikat sonucunda Gresne haklı görülerek kendisine müdahaleye izin verilmemesi gerektiği Mutasarrıf Hüseyin Bey'e bildirilmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti'nde resmi dil Türkçe olmakla beraber, Türk olmayan unsurların kendi dillerini kullanmalarına da müdahale edilmemiş hatta devlete yapmış oldukları resmi müracaatlar da bile kendi dillerini kullanabilmişlerdir. Osmanlı arşivlerinde resmi makamlara sunulmuş yüzlerce Arapça, Farsça, Grekçe, Sırpça vb. dillerde yazılmış arzuhal ve mahzarlar bulunması bunun en açık delilidir. Ayrıca Divan-ı Hümâyun'da ve taşradaki Osmanlı mahkemelerinde tercüman bulundurmaının zorunlu olduğu bilinmektedir.¹⁶

¹¹ Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Hukuku*, 2. Bs, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2012, s. 291.

¹² Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yay., İstanbul, 2008, s.31.

¹³ Fahrettin Atar, *İslam Adliye Teşkilatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 3.Bas., Ankara, 1991, s.226ve Gülnihal Bozkurt, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yay., Ankara, 1989, s.23.

¹⁴ BOA, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), Mühimme Defteri 3, hüküm 1445, 24 Zilkade 967/1560.

¹⁵ DARM (Makedonya Cumhuriyeti Devlet Arşivi), Ferman 21, 30 Ekim 1255/1838

¹⁶ Mehmet İpşirli, *Osmanlı'da Mensubiyet ve Kıyafetler*, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (Ed. Azmi Özcan), İKAV Yay., İstanbul, 2000, s. 166.

Osmanlı idaresi, vatandaşı bulunan gayrimüslimlerin sadece din, gelenek, örf ve eğitim gibi konulara hasredilen hürriyetlerini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda onların, ekonomik bakımdan da refah düzeyi yüksek bir yaşantıya sahip olmalarını hedeflemiştir. Hatta bu sebeptendir ki, Müslüman olmayan tebaa çalışmıyor ve alışveriş yapamıyorlar diye cumartesi ve pazar gününe tesadüf eden semt pazarının gününü, başka bir gün ile değiştirmek suretiyle onların mağduriyetleri giderilmeye çalışılmıştır.

Osmanlı yüksek kültürünün etkisiyle birlikte etnik gruplar arasında karşılıklı etkileşim ayrıca önemlidir. Büyük şehirlerde nüfusun büyük bölümünü, Müslim ve gayrimüslim esnaf oluşturmaktadır. Şehrin ikamet mahalleleri kesiminde dini cemaat mensupları kendi tapınağı etrafında özel hayatlarını sürdürürken, esnaf "pazar" bölgesinde yan yana, birlikte faaliyette bulunmaktadır. Klasik dönemde, loncalarda esnaf, müslim ve gayrimüslim diye ayırt edilmemiştir. Herkes bir arada çalışmaktadır; bayramlarda, teferrüclerde (gezinti, gezintiye çıkıp gam dağıtma), birlikte eğlenilmiştir.¹⁷

Osmanlı arşivi incelendiğinde bu konuyla ilgili çokça belge olduğu göze çarpmaktadır. Mesela manastır'da kurulan pazarın Cumartesi gününe alınması üzerine, bu halin Yahudilerin ticarete mahrumiyetine sebep olması üzerine merkeze yazılan dilekçe, pazarın açılış gününün Pazartesi yahut Perşembe günlerinden birine çevrilmesi emriyle iade edilmiştir.¹⁸ Yine Florina'da (Yunanistan) pazar günleri açılan pazarın Pazartesi günü kurulmasına müsaade olunması ve Dobrice (Bosna) kazasında pazarları açılmakta olan pazarın Rum patriğinin iddiası üzerine Salı günlerine çevrilmesi gibi birkaç örnek konunun anlaşılması için yeterli olacaktır.¹⁹

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da sağladığı bu asayiş ve güven ortamı sayesinde ekonomik hayat kısa sürede canlanmıştır. Osmanlı hakimiyeti ile birlikte bölgede güvenlik sağlanmış, yerli halktan angarya kalkmış, ağır vergiler azaltılmış, kısaca keyfilikğin yerini kanun almıştır.

3. Balkanlarda Uygulanan Dini Hoşgörü Siyaseti

Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda bir "izole" veya "göz ardı etme" politikası izlememiştir. Özellikle dini hassasiyetler konusunda ılımlı bir siyaset izlemiştir. Patrikler padişaha direkt olarak ulaşabilmişler, temsilcileri de, Osmanlı idaresinden büyükelçi muamelesi görmüşlerdir. Vakıf hukukuna uygun olduğu müddetçe kilise ve manastırlara ait mal ve mülke, idari özerklik ve vergi muafiyeti verilmiş, bunlara dokunulmamış, korunmasına özen gösterilmiştir. Bu sayede Balkanlarda bugünkü dini çeşitlilik varlığını devam ettirebilmiştir.

Osmanlı'nın izlediği hoşgörü siyasetiyle ilgili arşivlerde pek çok belge mevcuttur. Bunlardan belki de en çok bilineni Fatih Sultan Mehmet'in Bosna ruhbanlarına 4 Nisan 1478'de verdiği ahitnamedir. Padişahın

"Ben ki Sultân Muhammed Hân'ım, cümle havâss u avâma ma'lûm ola ki, işbu dârendegân-ı fermân-ı hümayûn Bosna râhiblerine mezîd-i inâyetim zuhûra gelüp buyurdum ki; mezbûrlara ve kilisalarına kimesne mâni' u müzâhum olmayup ihtiyâtsiz memleketimde duranlara ve kaçup gidenlere emn ü emân ola ki gelüp bizim hâssa memleketimize havfsız sâkin olup kilisalarında mütemekkin olalar ve yüce hazretimden ve vezîrlerimden ve re'âyâlarımından ve memleketim halkından kimesne mezbûrlara dahl ü ta'arruz etmeyüp incitmeyeler..."

¹⁷ İnalçık (2010), age, s. 252.

¹⁸ BOA, Cevdet Tasnifi Belediye, (C.BLD), 33/1610, 29 Şaban 1247/1831.

¹⁹ BOA, Cevdet Tasnifi Belediye, (C.BLD), 52/2559, 22 Ramazan 1261/1845 ve BOA, Cevdet Tasnifi Belediye, (C.BLD),135/6706, 29 Receb 1263/1847.

şeklinde başlayan fermanında Bosna rahiplerinin kiliselerinde korkusuzca ibadet ve memleketlerinde korkusuzca ikamet edebileceklerini bildirilmiştir. Ne vezirlerden ne de halktan kimsenin bu rahipleri incitmeyeceklerini ve rencide etmeyeceklerini, kendisine itaat ettikleri sürece canlarının, mallarının ve kiliselerinin bizzat padişah güvencesinde olacağını belirtmiştir.²⁰

Bir başka olay, Sultan I. Ahmet döneminde Boğdan'da (Moldova'nın tümünü ve Romanya'nın kuzeydoğusundaki bir kısmını kapsayan bir bölge) bulunan bazı kilise mensuplarının, Boğdan Voyvodası'nın kilise içişlerine karışmasından ve ayinlere müdahale etmesinden duydukları memnuniyetsizliği padişaha iletmeleri çerçevesinde gelişmiştir. Padişah duruma el koymuş ve bir ferman yayınlamıştır. Buna göre padişah Boğdan Voyvodası'na

"...Vardukda, emrim üzre âmil olup min-ba'd vilâyet-i mezbûrda olan kilisâlardaki vladika ve metropolid ve sâyir papasları âyîn-i bâtılları üzre düşen husûsların görüp min-ba'd olagelene muhâlif mâbeynlerinde olan umûrlarına hâricden kimesneyi müdâhale etdirmeyesin ve Rum patrikânı tarafından dahi dahl olunup rencide ederler imiş onlar dahi kadîmden müdâhale etmemek-le min-ba'd olagelmifle muhâlif kimesneye iş etdirmeyesin"

emrini vermiştir. Yani bundan böyle vladika, metropolit ve sair papazların kiliselerinde icra ettikleri ayinlere ve kendi aralarındaki işlere hiç bir kimseye müdahale ettirmeyesin diye emir buyuran padişah, bu bölgedeki din görevlilerinin hiçbir surette bir başkası tarafından rahatsız edilmemesini, hatta Rum Patriği'nin dahi onların işlerine karışmaması gerektiğini emretmiştir.²¹

Başka bir örnek Makedonya'nın Debre kazası ve civarı metropoliti Yovakim'in sorumluluğundaki Reka-i Kebir Nahiyesi'ne bağlı Radiovce köyünde bulunan Aya Yorgi Kilisesi'nde yaşanmıştır. Bu kilise, mahalli idareciler tarafından hukuksuz teftiş edilmiş ve işleyişle alakalı bazı müdahalelerde bulunulmuştur. Bunun üzerine yapılan tahkikatta Yovakim'e yapılan baskının Hazine-i Âmire'de korunan Piskopos Mukâta'ası defterlerinde mevcut olan berat gereği kanunsuz olacağından bahsedilmiştir. Durum bu şekilde bırakılmaması her türlü olumsuzlukta ve bu tür sıkıntıların önüne geçilmesinde Debre Nâibi'nin yükümlü olacağı da vurgulanmıştır.²²

Yine Bosna ile ilgili başka bir belge de Sultan Abdülmecit döneminde karşımıza çıkmaktadır. Bu defa Bosna'da bulunan bazı manastır müdürlerinin dini serbestlik verilmesinden ve 9 adet kilise inşa edilmesinden dolayı padişaha teşekkür ettikleri mektuba yer vermekte fayda vardır:

"... Bosna'da kâ'in üç aded manastırların müdürleri ve Bosna Katolikleri'nin ruesâ-yı rûhânîsi bulunduğumuz hasebiyle zât-ı şevket-simât-ı hazreti şehinşâhîlerinin müsellemler-i âlem olan harekât-ı mehâbet-âyât-ı mülûkâneleri eslâf-ı ızâm tâbe serâhum hazerâtının istihsâl buyurmuş oldukları şân u şükûh-i cengâverî ve fütûhâta tefevvuk eylemiş olduğunu i'lân ederiz. Çünkü ecdâd-ı ızâm-ı mülûkânelerinin kuvveden fi'le ihrâc ile bırakmış oldukları âsâr derece-i matlûbede muntazam olmayup hâlbuki zât-ı adâlet-simât-ı hazreti şehinşâhîlerinin müsellemler-i vüfûr-ı dirâyet ve fetânet-i amîka-i mülûkâneleri memâlik-i mahrûse-i şâhânelerine istihkâm ve kâffe-i ahâlîyi taht-ı itâ'ate idhâl ile Devlet-i Aliyyelerine ile'l-ebed bâkî kalacak sûretde tanzîm-i ahoâl-i memâlik ve enâm buyurmuş ve bu cihetle gerek Devlet-i Aliyye-i ebedü'd-devâmları ve gerek bilcümle teba'a-i saltanat-ı seniyyeleri zât-ı ma'delet-

²⁰ BOA, Bâb-1 Âsafî Belgeleri, Düvel-i Ecnebiye Belgeleri (A.DVNS.DVE), 14/2_1, 28 Muharrem 883/1478.

²¹ BOA, Mühimme Defteri 82, Hüküm:87, 1026/1617.

²² DARM, Ferman 27, 16 Mart 1243/1827.

simât-ı cenâb-ı şâhâneleri gibi bir pâdişâh-ı celîlü's-şânın taht-ı hükûmet-i seniyyesinde buldukları cihetle bahtiyar ve mes'ûdü'l-hâl olup..."²³

Bununla birlikte Balkanlarda ibadethanelerin tamirleri ile alakalı önemli yardımlarda bulunulmuştur. Bu konuya dair oldukça fazla belge vardır. Mesela Makedonya'da bulunan İştîp kazası Yahudi Mahallesi'nde harap durumda bulunan havranın yeniden yapılmasına izin verilmesi ve yirmi bin yedi yüz kuruşluk masrafın vakıf sandığı tarafından karşılanmasına dair belge Osmanlı arşivinde mevcuttur.²⁴ Yine Sultan Abdülaziz döneminde İslimye sancağı sınırlarında bulunan Bergos kasabası ahalisi tarafından bir Rum kilisesi inşası başladıysa da maddi yetersizlikler sebebiyle yarım kalmıştır. Bunun üzerine padişaha müracaat edilmiştir. Padişah ise kilise inşaatının tamamlanması için gereken maddi yardımın yapılması gerektiğini bildiren emri yayınlamıştır.²⁵ 1853 yılında Bosna Metropolit'i'nin 16, İzvornik metropolitinin 8 kilisenin bakım ve tamiri için yazılan dilekçeye olumlu cevap verilmiş, bu bölgeye mühendisler gönderilip keşifler yapılmıştır.²⁶

Bu şekilde bugün Balkanlarda tarihi yapı statüsünde var olan dini yapıların çoğunda Osmanlı Devleti'nin inşa ve tamir noktasında payı olduğu anlaşılabilir.

Bölge halkının eğitim ihtiyaçlarının karşılanması noktasında da önemli kolaylıklar sağlanmıştır. Mesela bugün Kosova sınırları içerisinde bulunan Prizren Kazası'nın yetmiş haneden ibaret Gortosel köyünde kilise tarafından bir okul açılmasına izin verilmesi bu örneklerden biridir.²⁷ Yine Kosova Vilayeti dahilinde Priştine Kazası'na bağlı Gotovişe köyüne Ortodoks cemaatin kullanacağı yakınlarda bulunan Draykofça köyünden çocukların da gelebileceği, yaklaşık yüz öğrencinin faydalanabileceği iki katlı bir okul yapımına izin verilmiştir.²⁸

Başka bir örnek de Arnavutluk'ta yaşayan Bulgar cemaati için Ohri'nin Sveti Klime Kilisesi yakınındaki eski metropolithane ve mektep arsası üzerine erkek ve kız okulları yapılmasına ruhsat verilmesiyle ilgilidir. Bu bölgede bin beş yüz hanede kadın ve erkek altı bin altı yüz on nüfusluk bir cemaat mevcuttur. Bu çerçevede Sadrazam Rıfat Paşa bu bölgedeki ihtiyacı göreyerek iki kısımdan oluşan bir okulun inşasına müsaade edilmesini emretmiştir.²⁹

Osmanlı Devleti, din ayırımı gözetmeden yetim ve öksüz olanları kendi dini hayatlarını yaşamak kaydıyla okul ve yurtlara almıştır. Böylece bütün vatandaşlarının eşit imkanlara sahip olmasını hedeflemiştir. Nitekim 3 Ramazan 1279 (22 Şubat 1863) tarihli bir belge (tahrirat), Bulgaristan-Ruşuk'ta yetim ve öksüz kız çocukları için açılan ve o gün için "Kız İslahhânesi" denilen bir çeşit yetiştirme yurduna alınacak kız çocuklarının her dinden olabileceğini ifade etmektedir.³⁰

²³ BOA, İradeler, Hariciye, (İ. HR), 4860_1, 20 Mayıs 1270/1853.

²⁴ BOA, İradeler Adliye ve Mezahib, (İ. AZN), 3522, 9 Nisan 1318/1901.

²⁵ BOA, İradeler, Hariciye, (İ. HR), 14039, 11 Mayıs 1286/1869.

²⁶ Zafer Gölen, Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri, *Belleten*, C: LXV, No: 242, Ankara, 2001, s.233-235. Ayrıca bkz. Süheyl Alemdar, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2012.

²⁷ BOA, İradeler, Şuray-ı Devlet, (İ. ŞD), 120/7209, 13 Temmuz 1293/1892.

²⁸ BOA, İradeler Adliye ve Mezahib, (İ. AZN), 1827, 4 Teşrinisâni 1314/1896.

²⁹ BOA, İradeler Adliye ve Mezahib, (İ. AZN), 9 Zilkade 1313/1895.

³⁰ BOA, Cevdet Tasnifi, Maarif (C. MF), 6542. 3 Ramazan 1279/1863.

Osmanlı Devleti, idaresinde bulunan gayrimüslim din adamlarını İslam hukukunun bir gereği olarak her türlü vergiden muaf tutmaktadır. Bu konudaki kanun hükümleri çok açıktır. Nitekim bu hükümlerden biri şöyledir:

*"Defterde yazılı zimmî raiyet, sonradan papaz olup ehl-i kisb olsa haraç ve işpençesi almur. Amma rahip, gayr-i muhalit olup (ticaret vs. gibi işler sebebiyle insanlarla münasebetleri bulunmuyorsa) dine mülâzemet edüp maişeti tasadduk-ı nas ile olsa hiçbir nesne alınmaz deyü emr virülür kanundur".*³¹

İslam hukuk kaidelerinden biri olan bu uygulama, sadece kanun maddesi olarak değil, fiiliyatta da kendisini ortaya koymuştur. Devlet arşivlerinde bu gibi uygulamalarla ilgili binlerce belge bulunmaktadır. Sadaka ile geçinen ve ticari manada insanlarla münasebeti bulunmayan din adamlarından cizye alınmamıştır.³²

4. Birlikte Yaşama Kültürünün Oluşması Bağlamında Mimari

Osmanlı dönemi mimarisinin erken döneminde ortaya çıkan bir anlayış olan "yerel geleneklere açıklık" dikkat çekicidir. Bu, farklı coğrafi bölgelerde varlık bulmuş Türk mimarlığının ayırıcı bir özelliğidir. Bu işverenler yaptırdıkları binaların inşaatında yerli veya yabancı, Hristiyan veya Müslüman mimar, usta ve sanatçıları çalıştırmışlardır. Sonuçta, bu uygulayıcıların farklı sanat tarzlarının bir kültürel kaynaşmanın eserleşmiş halleri olarak Balkan coğrafyasının dört bir tarafına serpişmiştir. Ekrem Hakkı Ayverdi, uzun araştırmalar sonucunda yayınladığı **Avrupa'da Osmanlı Mimari** adlı eserinde, Osmanlı'nın sadece Balkanlar'da 15.787 adet mimari yapı inşa ettiğini ortaya koymuştur. Sadece Bulgaristan'daki mimari eserlerin sayısı 3399 adettir. Kosova'da ise toplam olarak 361 Türk eseri tespit edilmiştir.³³

Osmanlı Devleti, Balkan topraklarında gelenekleri ile doğru orantılı, sosyal ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile hanlar, hamamlar, evler inşa ederken iktisadi ihtiyaçları için de bedestenler, köprüler yapmışlardır. Osmanlılar, sağlık açısından önemli olmasından dolayı, hamamların yapımına çok itina etmişlerdir. Bu nedenle, Bulgaristan'ın birçok kasaba ve şehirlerinde hemen hepsi çok bölmeli ve kubbeli, mimari değere ve estetik görünümü haiz kargir hamamlar yapılmıştır. Ticari açıdan da devrin ticaret merkezleri olarak kabul edilen bedestenlerin yapımına büyük önem verilmiştir. Dükkânlar ve iş hanlarından oluşan bir ticari külliye ortasında, sağlam, yangına karşı korunaklı, yüksek taş yapıları ve kubbeleri ile adeta bir iç kale gibi yükselen bedestenler, mimari açıdan da oldukça değerli yapılardır.³⁴

Osmanlı kentinin etkin birimini, kentin kendisi değil, mahalle adı verilen dinsel olarak tanımlanmış ve kendi ibadet yerinin, caminin, kilisenin ya da havranın etrafında ve imamının, papazının veya hahamının önderliği altında örgütlenmiş toplulukların oluşturduğu semtler meydana getirmekteydi. Mesela Yahudi topluluklarının Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaat (kehillot) halinde örgütlendikleri, her cemaatin kendi mahallesinde yaşadığı, kendi havraları etrafında toplandıkları, kendi haham ya da rabbilerine bağlı oldukları ve bunun Osmanlı şehir örgütlenmesinin genel örüntüsüne uygun olduğu bilinmektedir.³⁵

³¹ Rusûm ve Tapuya Mûteallik Olan Kanun, Râğıb Paşa Ktb. Nr. 461.

³²Ziya Kazıcı, Osmanlılarda Hoşgörü, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.228.

³³ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1981.

³⁴ Hüseyin Memişoğlu, *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1995, s.63-66.

³⁵ Bernard Lewis, *İslam Dünyasında Yahudiler* (Çev. B. S. Şener), İmge Yay., Ankara, 1996, s. 145-147.

Birlikte yaşama kültürünün oluşması için yapılan en yararlı mimari eserlerin başında köprüler gelmektedir. Özellikle Balkan coğrafyası gibi akarsu ve nehirlerle bölünmüş bir yerde insanları buluşturacak, şehirleri kaynaştıracak yapılar köprülerdir. Yani köprülerin inşasıyla şehirlerin iki yakası bir araya gelebilmiştir. Köprü kavramı zaman içinde mecazi anlam da kazanmıştır. İki ülke, iki millet arasında köprü kurmak derken “İki toplum, iki ülke arasında karşılıklı işbirliği oluşturmak” kastedilmektedir.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki en önemli icraatlarından biri de köprü inşası olmuştur. Bir köprüünün yapılması bazen seneler almıştır. Mesela Trakya'da Ergene Nehri üzerinde inşa edilen Uzunköprü (II. Murad Köprüsü), 15. yüzyılın en önemli mimari etkinliği olmuştur. 174 adet gözü olan köprü, kitabesine göre yaklaşık 16 yıllık bir çaba sonucunda 1443-1444 yıllarında tamamlanmıştır.³⁶ Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda yaptığı ve onlarca senenin emeğini taşıyan köprüleri, birlikte yaşama kültürünün gelişmesinde önemli katkılar sağlamıştır. Bu köprüler bugün birçok şehrin sembolü durumundadır. Ayrıca edebi yönü göz önüne alındığında romanlar, şiirler, şarkılarla toplumsal hafızaya kazınan bir “Köprü edebiyatı” da bu şekilde var olabilmiştir. 1961 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'ne layık görülen İvo Andriç'in bu ödülü Sokullu Mehmet Paşa'nın yaptırdığı Drina Köprüsüyle aynı ismi taşıyan romanına verilmiş sayması manidardır. Yine Bosna'da bulunan Mostar şehriyle birlikte 2005 yılında Dünya Miras Listesi'ne giren Mostar Köprüsü adına onlarca şiir yazılmıştır. Mesela Mostarlı Hasan Ziyai Efendi'nin ve köprüyü bütün renkleri içinde barındıran bir gökkuşağına benzettiği dörtlülüğü gibi...

*“Kavs-ı kuzahın aynı bir köprü bina oldu
Var mı bu cihan içre menendi hey Allah'ım
İbretle bakıp dedi tarihini bir arif
El geçtiği köprüden biz de geçeriz şahım”*

SONUÇ

Osmanlı toplumu, muhtelif din, mezhep ve ırklara mensup topluluklardan oluşmuştur. Ancak toplum ırk esasına göre değil, düşünce ve inanç temeline göre teşkilatlanmıştır. Devlet yönetiminde hakim unsur olan Türklerden başka, Osmanlı toplumunu oluşturan unsurlar arasında Rumlar, Ermeniler, Yahudiler, Romenler, Slavlar ve Araplar da vardır. Şüphesiz toplumun birçok unsura içinde barındıran yapısı, yukarıda da belirtildiği gibi, devletin hakim olduğu coğrafyanın demografik özelliğinden kaynaklanmaktadır. Ancak Osmanlıların yönetim, siyaset ve insan anlayışı da bunda önemli bir rol oynamıştır. Millet sistemi, Osmanlılar tarafından büyük bir maharetle uygulanmıştır. Muhtelif dinlere mensup alt grupların kimliklerinin kaybolmamasına, her birinin kendi inanç, ibadet ve kültürlerini yaşamalarına imkan sağlanmış ve bu husus özellikle gözetilmiştir. Çünkü devlet, her inanç topluluğunu kendi içinde serbest bırakarak onlara belirli bir özerklik tanımış, hiçbirini asimilasyona tabi tutmamıştır.

Osmanlı idaresi, vergi toplanması ve nizamın korunması dışında Balkanlar'daki etnik grupların hayat tarzlarına müdahale etmemiştir. Kiliseler, etnik gruplar arasındaki mevcut düzenin idamesinde Osmanlı Devleti'ne başlangıçta yardımcı olmuşlardır. Balkanlar'da etnik gruplar, kiliselerin teşkilatlanmaları ile varlıklarını sürdürebilmişlerdir. İdaredede hoşgörü, imtiyazlar verilerek halka yansıtılmıştır. Tebaaya can ve mallarını koruma garantisi verilmiştir.

³⁶ Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, TTK Yay., Ankara, 1975, s. 105.

Farklı hukuklara tabi olsalar da Devlet, tebaasının tamamına eşit koruma sağlamaya çalışmış ve eşit muamele etmiştir. Balkanlarda belirli dönemlerde, özellikle yıkılışa giden süreçte sıkıntılar çıksa da Osmanlı Devleti'nin genel olarak adaletli yönetim anlayışını sürdürmeye çalıştığı söylenebilir. Bugün Balkanlarda yaşanan birçok sıkıntının etnik ve dini ayrımcılıktan çıktığı düşünülürse, Osmanlı Devleti'nin bu bölgede uyguladığı ve birlikte yaşama kültürünü inşa ettiği politikaların ne kadar isabetli olduğu anlaşılır.

KAYNAKÇA

1- Arşiv Belgeleri

- BOA, A.DVNS.DVE, (Bâb-ı Âsafî Belgeleri, Düvel-i Ecnebiye Belgeleri), 14/2_1, 28 Muharrem 883/1478.
- BOA, C. MF, (Cevdet Tasnifi, Maarif), 6542. 3 Ramazan 1279/1863.
- BOA, C.BLD, (Cevdet Tasnifi Belediye), 135/6706, 29 Receb 1263/1847.
- BOA, C.BLD, (Cevdet Tasnifi Belediye), 33/1610, 29 Şaban 1247/1831.
- BOA, C.BLD, (Cevdet Tasnifi Belediye), 52/2559, 22 Ramazan 1261/1845
- BOA, İ. AZN, (İradeler Adliye ve Mezahib), 1827, 4 Teşrinisâni 1314/1896.
- BOA, İ. AZN, (İradeler Adliye ve Mezahib), 3522, 9 Nisan 1318/1901.
- BOA, İ. AZN, (İradeler Adliye ve Mezahib), 9 Zilkade 1313/1895.
- BOA, İ. HR, (İradeler, Hariciye), 14039, 11 Mayıs 1286/1869.
- BOA, İ. HR, (İradeler, Hariciye), 4860_1, 20 Mayıs 1270/1853.
- BOA, İ. ŞD, (İradeler, Şuray-ı Devlet), 120/7209, 13 Temmuz 1293/1892.
- BOA, Mühimme Defteri 3, hüküm 1445, 24 Zilkade 967/1560.
- BOA, Mühimme Defteri 82, Hüküm:87, 1026/1617.
- DARM, Ferman 21, 30 Ekim 1255/1838
- DARM, Ferman 27, 16 Mart 1243/1827.

2- Diğer Kaynaklar

- ADIVAR Adnan vd., "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, C.IX, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, s.766
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin Yönetimi*, Timaş Yay., İstanbul, 2008.
- ALEMDAR, Süheyl, *Osmanlı Devleti'nde Kiliselerin Tamir ve İnşası (1839-1856)*, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 2012.
- ATAR, Fahrettin, *İslam Adliye Teşkilatı*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 3.Bas., Ankara, 1991.
- AYVERDİ, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri*, Fetih Cemiyeti Yay., İstanbul, 1981.
- BOZKURT, Gülnihal, *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, TTK Yay., Ankara, 1989.
- BUSBECQ, Ogier Ghislain de, *Türkiye'yi Böyle Gördüm*, (Haz. Ayşe Kurutluoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser Yay., İstanbul, 1978.
- ÇULPAN Cevdet, *Türk Taş Köprüleri: Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, TTK Yay., Ankara, 1975.
- DAVUTOĞLU, Ahmet, Tarih İdraki Oluşumunda Metodolojinin Rolü: Medeniyetlerarası Etkileşim Açısından Dünya Tarihi Ve Osmanlı, *Divan Dergisi*, Say.2, 1992, s. 1-63.
- EKİNCİ Ekrem Buğra, *Osmanlı Hukuku*, 2. Bs, Arı Sanat Yayınları, İstanbul.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Turhan Kitabevi, Ankara 2001.

- GÖLEN, Zafer, Tanzimât Döneminde Bosna Hersek'te Kilise İnşa ve Onarım Faaliyetleri, *Bellekten*, C: LXV, No:: 242, Ankara, 2001, s.216-242.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlılar*, Timaş Yay., 2.Bas., İstanbul, 2010.
- İNALCIK, Halil, "The Turks and the Balkans", *Turkish Review of Balkan Studies*, C. 1, 1993, s. 18-19.
- İPŞİRLİ Mehmet, Osmanlı'da Mensubiyet ve Kıyafetler, *Osmanlı Devletinde Din ve Vicdan Hürriyeti*, (Ed. Azmi Özcan), İKAV Yay., İstanbul, 2000, s. 161-169.
- KAZICI, Ziya, Osmanlılarda Hoşgörü, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 10, Yeni Türkiye Yay., Ankara, 2002, s.221-232.
- KUTLU, Sacit, Balkanlar ve Osmanlı Devleti, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.
- LEWIS Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler* (Çev. B. S. Şener), İmge Yay., Ankara, 1996.
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, *Bulgaristan'da Türk Kültürü*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1995.
- ORTAYLI, İlber, Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi, *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İletişim Yay., İstanbul, 1985, s.996-1001.
- RUSÛM VE TAPUYA MÛTEALLİK OLAN KANUN, Râğıb Paşa Ktb. Nr. 461.
- SHAW, Stanford, "Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıklar Sorunu", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C: 4, İletişim Yay., İstanbul, 1986, s. 1002-1006.
- SUÇESKA Avdo, "Osmanlı Yönetimi Altında Yugoslavya Ulus ve Halklarının Tarihindeki Bazı Ayırıcı Nitelikler", *X. Türk Tarih Kongresi*, C.IV, TTK Yay., Ankara, 1993, s. 1169-1172.
- UZUNÇARŞILI İsmail Hakkı, Kapıkulu Ocakları, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.